

Soldaatje spelen in de polder

Burgerparticipatie in de landsverdediging vanaf 1813

Deel van een schilderij van de officieren en schutters van wijk VIII in Amsterdam, tegenwoordig de Nieuwmarktbuurt. Geschilderd door Bartholomeus van der Helst tussen 1639-1643. Bron: Rijksmuseum.

Napoleon werd in 1813 uit de Noordelijke Nederlanden verdreven. De net herwonnen vrijheid moest geconsolideerd worden. Hiervoor moest het land in recordtempo zijn verdediging op orde brengen. Met een lege schatkist was dit echter geen eenvoudige opgave.

Napoleon had de Nederlandse schatkist tijdens de Franse bezetting geplunderd. Hierdoor was de soldij die de nieuwe overheid na het vertrek van Napoleon kon opbrengen niet erg hoog. De Nederlanders stonden daarnaast ook niet echt in de rij om het vaderland te beschermen. Het gevolg was dat het leger niet de omvang zou krijgen om effectief tegen de buitenlandse dreiging op te kunnen treden. Gelukkig had de verjaagde bezetter hiervoor al een oplossing bedacht. Door het in stand houden van de dienstplicht waren er wel voldoende 'vrijwilligers' beschikbaar. Nu moest alleen nog maar besloten worden hoe deze soldaten het beste ingezet zouden kunnen worden.

Tot in de Tachtigjarige Oorlog bestond een oorlog vooral uit belegeringen van steden. Het platteland was de 'lege ruimte' waarover de legers zich verplaatsten en werd meestal met rust gelaten. Napoleon Bonaparte veranderde deze tactiek echter ingrijpend. Hij richtte zich juist op de hoofdmacht van de vijand en wist dat als hij deze versloeg de overwinning een feit zou zijn. Dankzij de dienstplicht kon Napoleon grote legers op de been brengen. Met zijn vernieuwende organisatie, waardoor hij ongekend snel legereenheden kon aansturen, kon hij veel sneller inspelen op veranderingen op het slagveld. Zo wist hij veel veldslagen te winnen, totdat zijn vijanden aan het begin van de negentiende eeuw zijn tactiek overnamen.¹

De conservatieve krachten binnen de Nederlandse defensie bleken echter het grootst. Die nieuwwetse fratsen van Napoleon waren natuurlijk maar tijdelijk en eenmalig. De oorlogen zouden zich in de toekomst waarschijnlijk weer gewoon op het belegeren van steden richten. Daarom werd besloten om de prioriteit van de verdediging vooral bij de steden te leggen.

Schutterijen

Alle steden werden verplicht gesteld om een milizie van stedelijke burgers op te richten, de schutterijen. In het geval dat een stad belegerd werd, moesten de schutterijen voor bescherming zorgen. Dat steden hun eigen bescherming moesten regelen was niet nieuw. Al vanaf de middeleeuwen bestonden schuttersgilden die deze taken voor hun stad uitvoerden. In veel historische Nederlandse steden zijn nog steeds plekken die naar hen verwijzen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan straten en pleinen met woorden als affuit, boog, doel(en), kanon, klovenier (of kolvenier),

busschietter, of schut(ter) in de naam, of die verwijzen naar Sint-Joris, of naar Sint-Sebastiaan, de schutspatroon van de schutters. Vaak hadden steden meerdere schutterijen die zich bekwaamden in één wapen. Zo waren er kruis- en handboog-gildes en, met de opkomst van de vuurwapens in de vijftiende eeuw, de bus- en de kolveniersgilden. Het oefenterrein van de schutterijen werd de doelen genoemd. Ook het gebouw waar de schutters samenkwamen werd zo genoemd. De doelen lagen voor de veiligheid aan de randen van de stad. Mooie voorbeelden van zulke gebouwen zijn de Kloveniersdoelen in Middelburg en de Nieuwe of Sint-Sebastiaan Doelen in Alkmaar. De oefenterreinen zijn vrijwel allemaal verdwenen. Het enige overgebleven historische doelterrein in Nederland bevindt zich in Noordwijk. Hier staat op de schietweide een 26 meter hoge schietpaal die nog steeds door 's lands oudste voetbooggilde (een voetboog is een kruisboog) voor wedstrijden wordt gebruikt.²

'Het platteland was slechts de "lege" ruimte waar de legers zich over verplaatsten'

Toen Nederland in 1810 door keizer Napoleon werd ingelijfd als provincie van Frankrijk werden alle gildes in Nederland door de Franse bezetter opgeheven. Zo ook de schutterijen. Al moet wel opgemerkt worden dat deze heldhaftige milities toen al wat van hun glans hadden verloren. In de middeleeuwen waren schutterijen nog milities die door de stedelijke burgerij zelf opgericht waren om hun eigen bezittingen tegen vijandelijke aanvallen te beschermen en om de lokale orde te handhaven. Over het algemeen werden ze bemand door de meer welvarende burgers, aangezien die het meeste te verliezen hadden. Het feit dat schutters hun eigen uniform en wapenuitrusting moesten bekostigen verlaagde de drempel tot lidmaatschap ook niet. Het gevolg was dat het lidmaatschap van de schutterij steeds meer een statussymbool werd, waarbij de hoogste rangen werden bekleed door de rijkste burgers. Dit is goed terug te zien in de Nachtwacht, het beroemdste schuttersstuk dat de Amsterdamse schutterij door Rembrandt liet maken ter versiering van de doelen. De onbaatzuchtige dienaren van de stad en beschermers van haar inwoners, maar wel vereeuwigd door de grootste en duurste kunstenaar van die tijd. Langzaam veranderden ►

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

¹ Stol, B. (2007), 'Napoleon en de negentiende-eeuwse Blitzkrieg', in: *Historisch Nieuwsblad* nr. 8, 2007.

² Noordhoff Atlas-producties (2014), *De Bosatlas van het cultureel erfgoed*. Groningen: Noordhoff Atlas Productions.

3 Blom, J.C.H. & Lamberts, E. (2010), *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn: Thieme Meulenhoff, p. 225.

4 Scheurleer, B. jr. (1814), *Reglement voor de Schutterijen en den Landstorm benevens het reglement van Discipline, Gearresteerd bij besluit van den 24 Februarij 1814 van Zijne Koninklijke Hoogheid den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden*. Geraadpleegd via tiny.cc/K7LGB.

5 Scheurleer, B. jr. (1814), *Reglement voor de Schutterijen en den Landstorm benevens het reglement van Discipline, Gearresteerd bij besluit van den 24 Februarij 1814 van Zijne Koninklijke Hoogheid den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden*.

de schutterijen van een lokale verdedigingsmacht in een soort *Rotary*, een club waar vooral werd genetwerkt. Hierdoor waren aan het einde van de achttiende eeuw de schutterijen doorgaans nog maar een schim van wat ze ooit geweest waren.³ Dat de Nederlanden de schutterijen na het verjagen van Napoleon opnieuw oprichtten, moet niet gezien worden als het herstel en continuering van een oude traditie. Het laat zich eerder omschrijven als een renaissance van de schutterijen. Er werd teruggegrepen op het oorspronkelijke doel van de schutterij. Iedere stad moest weer voor haar eigen verdediging een schutterij hebben, waarvan de omvang in verhouding stond met het aantal inwoners van de stad. Ze werden bij voorkeur bemand met vrijwilligers, maar aangevuld met dienstplichtigen. En ze bestonden niet meer uit vooral het welvarende deel van de bevolking. Naast de klassieke taken van de schutterij, met betrekking tot het verdedigen van de stad en de jurisdictie, moesten de schutters ook weer zorgdragen voor het betrekken van wachten en het doen van verdere gewone stedelijke diensten. Ook moesten ze regelmatig oefenen in exerceren en vechten. Ze kregen hiervoor van de overheid een complete wapenuitrusting in bruikleen, maar moesten het uniform nog steeds zelf betalen. Het voorgeschreven uniform voor de gewone schutters bestond uit een donkerblauwe jas met rode kraag en één rij witte uniformknopen. Daaronder een wit vest met een zwarte das en een blauwe broek met slobkousen. Op hun hoofd droegen ze een sjako, de hoge hoed met pluim die zo kenmerkend is voor soldaten uit de achttiende en negentiende eeuw. De officieren en onderofficieren droegen een iets andere jas en mochten laarzen dragen.⁴ Deze kledingvoorschriften weken weinig af van de verschillende uniformen die voor de staande armee voorgeschreven waren.

'In een tijd dat gedetailleerde stafkaarten nog niet bestonden, kon de lokale terreinkennis tijdens de strijd doorslaggevend zijn'

Door het verstrekken van de wapenuitrusting, het regelmatig oefenen en uit het feit dat de uniformen van de schutters vergelijkbaar waren met die van het leger blijkt wel dat de overheid de militaire rol van de schutters duidelijk benadrukte. De vitale delen van het land waren nu zo goed mogelijk beschermd. De steden zouden zich in het geval van een belegering kunnen verweren. Het volgende deel van het plan was om de vijandelijke legers zo te ontregelen dat zij hun belegering minder goed zouden kunnen uitvoeren of zelfs helemaal van een belegering zouden afzien. Dit was de taak van het leger. En hoe groter het leger, hoe beter het die taak kon uitvoeren. De

staande armee van beroepsmilitairen vormde de kern van het leger. Daarnaast werd de Landweer opgericht. Dit was het legeronderdeel van dienstplichtigen. Tot het begin van de twintigste eeuw bleven beide onderdelen naast elkaar bestaan. Met de invoering van de nieuwe Dienstplichtwet in 1922 werden ze samengevoegd tot één gemeenschappelijk leger en verdween de Landweer van het toneel.

De Landstorm

Het sluitstuk van deze low budget-verdediging werd de Landstorm. Waar de stedelijke burgers zich beschermd zagen door de schutterijen, kreeg het volk op het platteland de bescherming van de Landstorm. De Landstorm was daarmee als het ware het volkse equivalent van de stedelijke schutterij. Iedere plaats moest een afdeling oprichten en vullen met lokale vrijwilligers en dienstplichtigen.

Toch waren er een paar subtiele verschillen. Waar het uniform van de schutters gelijkwaardig was aan dat van de soldaten uit het leger, bestond het uniform van de Landstorm slechts uit een groen takje dat de soldaten als herkenning op de hoed moesten dragen. Officieren en onderofficieren droegen daarnaast een oranje band met strepen om hun arm, waaraan hun rang te herkennen was. En waar de schutters hun wapenuitrusting van de overheid in bruikleen kregen, moesten de leden van de Landstorm vooral hun eigen wapen naar de exercitie meebrengen. Pas als ze zelf geen wapens in bezit hadden, kregen de leden van de Landstorm van de gemeente een piek in bruikleen. Dit was eigenlijk niet meer dan een eenvoudige speer.⁵ Het is duidelijk dat de Landstorm niet te veel mocht kosten. Als gevechtseenheid stelde de Landstorm daarom ook niet veel voor. Toch moet de strategische waarde van de Landstorm niet onderschat worden. Het was vooral de bedoeling dat de Landstorm het leger zou bijstaan.

Boven: Een detail van de Kloveniersdoelen in Middelburg waarop twee musketten en een aantal kogels zijn afgebeeld. Foto: G. Lanting.

Doordat het voornamelijk een plaatselijke eenheid was, bezaten ze zeer waardevolle kennis over hun directe omgeving. In een tijd dat gedetailleerde stafkaarten nog niet bestonden, kon deze terreinkennis tijdens de strijd doorslaggevend zijn. Dit maakte de Landstorm tot een waardevolle eenheid binnen de verdedigingsstrategie die gericht was op de bescherming van de steden. Hoewel de overheid hoopte op het enthousiasme van de bevolking om de verworven vrijheid vrijwillig te verdedigen, bleek de animo om aan Schutterij, Landstorm en Landweer deel te nemen niet bijzonder groot. Veel Nederlanders hadden al eerder verplicht in de legers van Napoleon gediend. Alleen al in de Grande Armée, waarmee Napoleon Rusland op de knieën probeerde te krijgen, moesten 15.000 Nederlanders mee en zijn er ten hoogste enkele honderden weer naar huis gekeerd. En Rusland was niet het enige soldatenkerkhof voor de Nederlandse dienstplichtigen in Franse dienst.⁶ Hierdoor was de wil om te vechten wel enigszins getemperd. Veel, vooral kleinere gemeentes kregen het niet voor elkaar om het vereiste aantal schutters te mobiliseren. Daarom werd al snel besloten om de kleinste Landstormeenheden om te vormen tot een rustende schutterij. Hiermee werden kleinere

gemeentes vrijgesteld van de verplichting om Landstormstrijders op te roepen en deze regelmatig te trainen. In theorie hadden ze gewoon een Landstorm, maar in de praktijk was deze voor hen eigenlijk afgeschaft. En nadat de oorlogsdreiging verder afgenomen was, viel in 1819 het doek voor de Landstorm in het hele land.

De stedelijke schutterijen bleven langer bestaan. Maar de schuttersactiviteiten werden steeds meer als een uitje beschouwd, waarbij op kosten van de gemeente flink gedronken kon worden. Daarom werd in 1901 besloten om ook de schutterijen te ontbinden. Toch zijn in de katholieke delen van het land nog steeds meerdere historische schutterijen actief. Dit komt omdat schutterijen in het begin van de zestiende eeuw ook kerkelijke taken hadden gekregen, zoals het begeleiden van kerkelijke processies. In de (katholieke) gebieden waar vraag bleef naar deze diensten, bleven de schuttersgilden dan ook bestaan. Deze folkloristische schutterijen hebben zich tegenwoordig vooral tot taak gesteld om allerlei tradities in ere te houden, zoals de gildefeesten, de optochten in traditioneel tenue en de historische wedstrijden, waarbij met een circa twee meter lange schutterijbuis van ongeveer zestien kilo 'op de vogel' wordt geschoten.⁷

⁶ Horst, H. van der. (2010), *Nederland, de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*. Amsterdam: Bert Bakker, p. 283.

⁷ www.schuttersgilden.nl.

De schutterij van Alkmaar rond het jaar 1900. Foto: C. van der Aa. Bron: Archief Alkmaar.

⁸ Vossen, K. (2015), 'Troelstra's vergissing', in: *Historisch Nieuwsblad* nr. 10, 2015, via tiny.cc/K75TV.

⁹ Nationaal Archief N° Ver 3089. Statuten van de vereniging "De Zoetermeer-Zegwaartsche Burgerwacht", vastgesteld in de algemene ledenvergadering van 26 april 1919.

¹⁰ Horst, H. van der. (2010), *Nederland, de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*. Amsterdam: Bert Bakker. p. 435.

¹¹ tiny.cc/K7LGL.

Nu zowel de schutterijen als de Landstorm waren afgeschaft kwam er een voorlopig einde aan de strategie om de lokale bevolking voor de verdediging in te zetten. De verdediging van het land rustte nu volledig op de staande armee en de Landweer.

Landstorm tegen revoluties

Toen in 1914 de buitenlandse dreiging toenam en de Eerste Wereldoorlog uitbrak, begon men de schutterijen toch weer te missen. Er was namelijk een grote behoefte aan extra mankracht. Gelukkig wilde een groot deel van het Nederlandse volk nu wel helpen met de voorbereidingen van de landsverdediging. Daarom richtte de overheid in 1914 de Vrijwillige Landstorm op. Uit deze naam blijkt al een mentaliteitsverandering binnen Nederland. De primaire taak van deze nieuwe Landstorm was blijkbaar niet, zoals bij de schutterijen, om alleen de eigen stad te verdedigen. In dat geval zouden waarschijnlijk gewoon de schutterijen weer opnieuw opgericht zijn. De keuze voor de naam Landstorm geeft aan dat deze eenheid vooral bedoeld was als regionale verdedigingsmacht, vergelijkbaar met de opzet van de Landstorm van vlak na de Franse tijd. Naast het beroepsleger en het dienstplichtige leger had Nederland zo ook weer beschikking over een vrijwillig burgerleger. Maar toen de Grote Oorlog was afgelopen was de dreiging niet verdwenen. Ze kwam nu alleen uit een andere richting.

Na de toespraak in november van 1918 van Pieter Jelles Troelstra, waarin hij de arbeidersklasse opriep om de politieke macht te grijpen, kwam de overheid in actie. Onmiddellijk werd het

ministerie van Oorlog in staat van verdediging gebracht. Het leger en de politie patrouilleerden door de straten, en de Vrijwillige Landstorm werd opgeroepen. Na de Russische Revolutie heerste de angst dat de revolutiegolf ook ons land zou overspoelen en Troelstra's oproep bevestigde deze angst. Als reactie op deze rode dreiging besloot de regering om de Landstorm te reorganiseren om zo zijn effectiviteit in de toekomst te vergroten. Er werd onderscheid gemaakt tussen vrijwilligers mét en zonder militaire opleiding. De vrijwilligers met een militaire opleiding, de afgezwaaide soldaten, werden georganiseerd in de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL). Zij moesten in geval van landsverdediging het landelijke leger ondersteunen. De vrijwilligers zonder militaire opleiding verenigden zich in de Burgerwacht en opereerden vooral op lokaal niveau. In februari 1919 werd de oprichting van Burgerwacht en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm geformaliseerd.⁸ In veel statuten, die opgesteld waren voor de oprichting van een lokale Burgerwacht, is de reactie op de socialistische dreiging ook terug te vinden. Zo stelt bijvoorbeeld artikel 2 van de Burgerwacht van Zoetermeer en Zegwaart, dat de Burgerwacht zich ten doel stelt het wettig gezag in het bestrijden van *revolutionaire* aanrandingen en bedreigingen van de openbare of de maatschappelijke orde te steunen en tegen gewelddadig verzet te verdedigen.⁹ Nederland had zo een militia die de revolutionaire oprispingen van de socialisten in de kiem kon smoren. Maar de Burgerwacht was niet de enige burgermilitie tijdens het interbellum. In navolging van de Italiaanse Zwarthemden en de Duitse SA

richtte de NSB een eigen Weerbaarheidsafdeling (WA) op. De overheid wist de WA in eerste instantie nog te ontmantelen door een uniformverbod voor politieke organisaties af te kondigen. Op het eerste gezicht was dit een algemene maatregel, maar in de praktijk was deze vooral gericht op de steeds agressievere, zich in het zwart hullende WA-mannen. Maar na de Duitse inval in 1940 werden de rollen snel omgedraaid. De WA'ers mochten zich weer in hun zwarte politie-achtige uniformen steken en op straat hun macht laten zien, terwijl de Burgerwacht en BVL werden ontbonden.¹⁰ Het was duidelijk dat de Duitsers zich bewust waren van het gevaar dat deze organisaties zich tegen de bezetter zouden kunnen keren. In 1943 dook de Landstorm opnieuw op. Seyss-Inquart hernoemde een Nederlandse SS-divisie, Landstorm Nederland. Deze divisie was belast met de bewaking van bruggen en spoorwegen in Nederland. Ze heeft echter weinig te maken met de oorspronkelijke Landstorm en de naam is waarschijnlijk vooral uit propagandistische motieven gekozen. Toch is deze Landstorm in rechts-extremistische kringen nog steeds populair, zoals ook blijkt uit RVF Landstorm Nederland waarvan leden soms in demonstraties met spandoeken meelopen.

Nadat de Tweede Wereldoorlog was afgelopen, probeerde Nederland de oude structuren weer te herstellen. Dit betekende ook dat de Bijzondere Vrijwillige Landstorm weer actief werd. De Burgerwachten werden echter definitief ontbonden. De waarde van de Landstorm werd echter al snel weer duidelijk. Terwijl het Nederlandse leger zich aan de andere kant van de wereld bezighield

met de 'politioele acties', nam langzaam de dreiging vanuit de Sovjet-Unie toe. Wederom diende de Landstorm als landsverdediging tegen het socialistische gevaar. En opnieuw besloot de Nederlandse overheid tot een naamswijziging. Vanaf 15 april 1948 ging de Bijzondere Vrijwillige Landstorm verder onder de naam Korps Nationale Reserve.¹¹ Het Korps Nationale Reserve past zodoende in een traditie die teruggaat tot de schutterijen in de middeleeuwen.

De veranderingen die vanaf 1813 hebben plaatsgevonden in de landsverdediging maken de ontwikkeling in de verhoudingen tussen het land en zijn bevolking goed zichtbaar. Eerst diende het leger voornamelijk als ondersteuning van de stedelijke schutterij. Feitelijk diende het land zo de steden. Een kleine eeuw later was de situatie omgekeerd. De schutterij kreeg een andere naam en werd omgevormd van een stedelijke verde-

'Wederom diende de Landstorm als landsverdediging tegen het socialistische gevaar'

digingsmacht naar een regionale verdedigingsmacht. Waar in 1813 het volk van het platteland ook de burgers in de steden moest beschermen, beschermden de stedelijke burgers nu ook het volk van het platteland. Niet veel later werd deze regionale macht op haar beurt weer gesplitst in een lokale eenheid, de Burgerwacht, en een landelijke eenheid, de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Na de Tweede Wereldoorlog verdwenen de lokale Burgerwachten helemaal van het toneel. ■

Officieren en andere schutters van wijk VIII in Amsterdam onder leiding van kapitein Roelof Bicker en luitenant Jan Michielsz Blaeuw, geschilderd door Bartholomeus van der Helst tussen 1639-1643. Bron: Rijksmuseum.